

T. XXIII (2020) Z. 2 (58)

ISSN 1509-1074

DOI 10.24425/rhpp.2020.133423

ROCZNIK

HISTORII PRASY POLSKIEJ

Cross-border transfer
of ideas and information:
*The Thornische Nachrichten
von gelehrten Sachen*
(1762–1766) and the
Polish Enlightenment

**Transfer idei i informacji
na granicy kultur.
Czasopismo „Thornische
Nachrichten von gelehrten
Sachen” (1762–1766)
w kontekście polskiego
oświecenia**

Katedra Literatury, Kultury i Komparatystyki
Niemieckiego Obszaru Językowego
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Bojarskiego 1
PL 87-100 Toruń
e-mail: kch@umk.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2653-8565>

**Katarzyna
CHLEWICKA**

KEY WORDS:

history of the press in the 18th century,
learned journals, Enlightenment, Polish-German
cultural relations, Royal Prussia, Toruń

SŁOWA KLUCZOWE:

„Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”,
czasopismo naukowe, historia prasy XVIII wieku,
prasa Prus Królewskich, oświecenie

ABSTRACT

The *Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen*,
published in Toruń in 1762–1766, was a learned review
journal, the first periodical of this kind in Poland.
As one of its editors' priorities was to keep track
of current Polish writing, the magazine regularly
published reviews of the most notable books of Polish
Enlightenment (among its reviewers were
Stanisław Konarski, Wacław Rzewuski,
Franciszek Bohomolec, Józef Minasowicz).

ABSTRAKT

„Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”
wydawane w Toruniu w latach 1762–1766 stanowią
pierwsze na terenie Rzeczypospolitej czasopismo stricte
‘recenzyjne’. Jednym z głównych postulatów
programowych pisma był przekaz aktualnych informacji
o piśmiennictwie polskim. Realizując ten postulat
redakcja zrecenzowała szereg kluczowych
wydawnictw polskiego oświecenia (m.in. teksty
autorstwa S. Konarskiego, W. Rzewuskiego,
F. Bohomolca, J.E. Minasowicza).

Streszczenie

„Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” („Toruńskie wiadomości o rzeczach uczonych”) wydawane w Toruniu w latach 1762–1766 stanowią pierwsze na terenie Rzeczypospolitej czasopismo stricte ‘recenzyjne’, a tym samym przykład pełnego i udanego transferu gatunku prasowego (określanego jako ‘Rezensionszeitschrift’ albo ‘gelehrtes Journal’) z Niemiec. Zadaniem, jakie postawiła sobie redakcja czasopisma, było jak najszersze uchwycenie XVIII-wiecznych dyskursów naukowych i literackich w Prusach i w Polsce. Redaktorzy pisma przekaz aktualnych informacji o piśmiennictwie polskim umieścili w postulatach programowych, a realizując go zrecenzowali szereg kluczowych wydawnictw polskiego oświecenia (m.in. teksty S. Konarskiego, W. Rzewuskiego, F. Bohomolca, J.E. Minasowicza). Niejednokrotnie na łamy czasopisma trafiały również publikacje dużo starsze (autorstwa S. Orzechowskiego, S. Grzępskiego, A. Gostomskiego czy J.A. Gorczyzna). Charakter wielu recenzji, często dość obszernych i nierzadko utrzymanych w tonie pochwalnym, wskazuje na cele przyświecające redakcji: umożliwienie czytelnikom orientacji w zmianach zachodzących w życiu kulturalnym i politycznym Rzeczypospolitej, budowę jej pozytywnego wizerunku, kibicowanie reformom okresu stanisławowskiego.

Niniejsza praca podejmuje próbę omówienia periodyku „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” („Toruńskie wiadomości o rzeczach uczonych”) w kontekście kluczowego dla okresu oświecenia paradygmatu zmiany. Jako pierwsze klasyczne czasopismo recenzyjne na terenie Rzeczypospolitej (wydawane w Toruniu w latach 1762–1766) „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” potraktować można z jednej strony jako wskaźnik przemian zachodzących w Europie i Polsce w XVIII wieku w zakresie transferu szeroko pojętej informacji i związanego z nim rozwoju rynku prasowego. Z drugiej strony czasopismo to stanowi cenne źródło dla dziejów Rzeczypospolitej — jako medium, które w sposób niemal programowy obserwuje, komentuje, w pewnym sensie również propaguje pozytywne zmiany, jakie dokonują się w Rzeczypospolitej II połowy XVIII wieku na różnorodnych płaszczyznach¹.

„Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” ukazywały się nieprzerwanie przez 5 lat w regularnym cyklu dwutygodniowym w oficynie drukarskiej Paul Marcus Bergmann przynosząc w sumie ponad 650 omówień bieżących nowości wydawniczych z Polski i Prus oraz krótkie doniesienia dotyczące życia naukowego w regionie. Były periodykiem o charakterze polihistorycznym o bardzo szerokim spektrum tematycznym obejmującym m.in. historię, publicystykę, teologię, nauki prawnicze i przyrodnicze, literaturę piękną oraz muzykę. Tej różnorodności

¹ Periodyk „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” nie doczekał się dotychczas monografii naukowej. Poświęcono mu jednak w ostatnich latach kilka artykułów. Por. m.in. K. Wodniak, *Tematyka literacka na łamach „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” (1762–1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu*, [w:] *Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku*, red. B. Woźniczka-Paruzel, Toruń 1999, s. 41–68; K. Szczerbowska-Prusevicius, *Die Rezeption des polnischen Schrifttums im Königlichen Preußen am Beispiel der deutschsprachigen Zeitschrift „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”*, [w:] *Wschód — Zachód. Dialog kultur. Studien zur Sprache und Literatur*, red. M. Smolińska, B. Widawska, Słupsk 2010, s. 167–175; K. Chlewicka, *Die Rezeption der Danziger Zeitschriften in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen” (1762–1766)*, „*Studia Germanica Gedanensia*” t. 27: 2012, s. 295–310; K. Chlewicka, *„Es ist eben gefährlich ein Schriftsteller als ein Journalist zu werden”: über die Maßstäbe des angemessenen Rezensierens in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen” (1762–1766)*, [w:] *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit*, red. J. Kodzik, A. Mikołajewska, Bremen 2019, s. 319–331. O „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” wspominał wielokrotnie Stanisław Salmonowicz w publikacjach dotyczących historii prasy Prus Królewskich. Por. S. Salmonowicz, *Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII w.*, „*Rocznik Toruński*” t. XI: 1976, s. 215–227; S. Salmonowicz, *Gazety i periodyki toruńskie w XVIII w.*, [w:] tegoż, *Toruń w czasach baroku i oświecenia. Szkice z dziejów kultury Torunia XVII–XVIII wieku*, Toruń 1982, s. 118–146.

tematycznej odpowiadało równie szerokie spektrum gatunkowe — w czasopiśmie recenzowano rozprawy, dysertacje, kazania, mowy, wydawnictwa periodyczne, słowniki, tłumaczenia, programy uroczystości, dramaty, kantaty, ody oraz inne formy poetyckie.

Redaktorem głównym periodyku był pochodzący z Morąga Johann Gottlieb Willamow, nauczyciel toruńskiego Gimnazjum Akademickiego i poeta, nazywany w latach 60. XVIII wieku, z racji swoich wydawanych w Berlinie dytyrambów, ‘niemieckim Pindarem’². Czasopismo powstawało jednak dzięki pracy zespołowej. Obok profesorów toruńskiego gimnazjum Jana Albina Kriesa (w latach 1761–1785 również rektora tej szkoły), Jana Jakuba Netzкера i Gottfrieda Centnera do zespołu redakcyjnego należeli również sekretarz rady miasta Jan Michał Hube (późniejszy dyrektor Szkoły Rycerskiej w Warszawie), konrektor gimnazjum elbląskiego Jan Daniel Hoffmann oraz rektor gimnazjum w Królewcu Jerzy Krzysztof Pisański. Do dziś pozostaje kwestią sporną, czy zespół ten tworzył towarzystwo naukowe oraz czy w związku z tym toruńskie czasopismo można traktować jako jego organ. Tezę taką wysunął Zygmunt Mocarski w roku 1934 na podstawie dziś już niedostępnych dokumentów³.

Twórcy czasopisma „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” zostali w dużej mierze ukształtowani przez styczność z kulturą niemiecką, głównie w czasie swoich studiów w Niemczech. Jan Albin Kries studiował w Jenie, Getyndze i Gothcie⁴, Hube w Getyndze i Lipsku⁵, Hoffmann miał za sobą studia w Lipsku, Wittemberdze i Jenie⁶. W Wittemberdze i Jenie studiowali również Netzker⁷ i Centner⁸. Członkowie redakcji mieli więc do czynienia z wieloma fenomenami niemieckiego oświecenia, również z czasopismami naukowymi i recenzyjnymi, które przyniosły ze sobą fundamentalne zmiany dotyczące funkcjonowania dyskursu naukowego. Dzięki nim dyskurs ten wyszedł ze strefy prywatnej czy też elitarnej i stał się publiczny, a przez to łatwiej dostępny.

„Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” były klasycznym czasopismem recenzyjnym, a tym samym przykładem pełnego i udanego transferu gatunkowego z Niemiec, gdzie, podobnie jak we Francji, Anglii czy Włoszech, rynek czasopism

² Por. D. Jacoby, *Willamow, Johann Gottlieb*, „Allgemeine Deutsche Biographie” t. 43: 1898, s. 249–251.

³ Por. Z. Mocarski, *Książka w Toruniu*, Toruń 1934, s. 113; S. Salmonowicz, *Lata toruńskie poety z Morąga Johann Gottlieba Willamowa (1726–1777)*, [w:] tegoż, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992, s. 123; S. Staszewski, *Towarzystwa naukowe w Gdańsku, Toruniu i Elblągu w XVIII w.*, „Zapiski Historyczne” 1965, z. 3–4, s. 23–24.

⁴ Por. S. Salmonowicz, *Jan Albin Kries*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, s. 308.

⁵ Por. K. Mrozowska, *Jan Michał Hube*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, s. 67–69.

⁶ Por. J. Małecki, *Jan Daniel Hoffmann*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, s. 570–571.

⁷ Por. S. Salmonowicz, *Jan Jakub Netzker*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, s. 681.

⁸ Por. Z. Mocarski, *Gottfried Centner*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 228–229.

naukowych zaczęła kształtować się już pod koniec wieku XVII. Szacuje się, że od roku 1682 (założenie „Acta Eruditorum” uchodzących za pierwsze niemieckie czasopismo naukowe) do końca XVIII wieku ukazywało się w Niemczech około 1000 periodyków uczonych. Wśród nich daje się wyodrębnić bardzo liczna grupa czasopism *sensu stricto* recenzyjnych, nazywanych ‘gelehrte Journale’ lub ‘kritische Blätter’, w których recenzje stanowią główny element (ponad 50 procent objętości pisma), a drugim istotnym kryterium (charakterystycznym już dla „Journal des Scavans”, pierwszego w Europie pisma tego typu) jest aktualność. Zgodnie z tym wymogiem periodyki te omawiają najnowszą produkcję wydawniczą, co oznacza najczęściej publikacje ostatnich 3–4 lat (choć zdarzają się i takie, które uwzględniają wyłącznie pozycje z ostatnich targów)⁹. Do tego właśnie wzoru nawiązują „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”. Recenzje aktualności wydawniczych wypełniają periodyk w około 90 procentach, natomiast pozostała część pisma poświęcona jest wiadomościom z życia naukowego regionu (głównie Prus Królewskich), co również odpowiada wzorcowi gatunkowemu periodyków recenzyjnych.

Toruński periodyk był więc pierwszym klasycznym czasopismem recenzyjnym na terenie Rzeczypospolitej, gdzie rynek prasowy rozwijał się znacznie wolniej niż w wielu innych krajach Europy. Dominacja szlachty oraz słaba pozycja miast i mieszczaństwa nie pozwoliły w Polsce na tak wczesną i dynamiczną rewolucję w transferze informacji, jaka miała miejsce w Anglii czy w Niemczech. Do tego właśnie stanu rzeczy nawiązuje przedmowa do pierwszego numeru „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” z roku 1762, będąca jednocześnie programem czasopisma.

Im rzadsze i cenniejsze są w tutejszych stronach gazety uczone, im później one do nas docierają i im mniej znajduje się w nich recenzji pism ukazujących się w Polsce i Prusach, tym bardziej zbędne wydaje nam się szczegółowe wyjaśnianie powodów, które skłoniły nas do rozpoczęcia wydawania niniejszych Wiadomości o rzeczach uczonych¹⁰.

Ta stylistycznie dość finezyjna deklaracja programowa jednoznacznie odwołuje się do potrzeby uczestnictwa w obiegu informacji. Przestrzeń komunikacyjna, którą

⁹ Por. T. Habel, *Gelehrte Journale und Zeitungen der Aufklärung. Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionszeitschriften des 18. Jahrhunderts*, Bremen 2007, s. 48.

¹⁰ „Je seltener und kostbarer in den hiesigen Gegenden gelehrte Zeitungen sind, je später solche bey uns einzulaufen pflegen, und je weniger man darin Rezensionen von denjenigen Schriften findet, welche in Polen und Preussen zum Vorschein kommen: um desto mehr halten wir es für überflüssig, die Ursachen weitläufig anzuführen, welche uns bewegen, mit gegenwärtigen Nachrichten von gelehrten Sachen den Anfang zu machen”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”, I/1762, Bd. I, s. 1 (tłumaczenie własne). Czasopismo to w wersji zdigitalizowanej dostępne jest w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej (<http://kpbc.umk.pl>).

są zainteresowani twórcy czasopisma, obejmuje tereny Rzeczypospolitej oraz Prus, przy czym w przypadku Prus chodzi tu o nieistniejący już w sensie terytorialnym, ale ciągle ważny dla tożsamości mieszkańców Gdańska czy Torunia obszar obejmujący zarówno Prusy Królewskie (prowincję Rzeczypospolitej), jak i teren byłych Prus Książęcych (należący od XVIII wieku do Królestwa Prus). Te dwa terytoria, stanowiące do XV wieku jeden region, w wieku XVIII funkcjonują w dalszym ciągu, mimo przynależności do różnych państw, jako wspólnota kulturowa¹¹. Założenia programowe „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” dopuszczały również recenzowanie wartościowych pozycji wydawniczych z zagranicy, czyli spoza terytorium Prus i Polski, na co wyraźnie wskazuje przedmowa do pierwszego numeru z roku 1763:

Nasz plan pozostaje ten sam, jaki był, żeby pruskie i polskie pisma ustanowić naszym głównym zadaniem, poza tym jednak, jeśli nadarzy się okazja, uwzględnić również pisma zagraniczne, które z takiego czy innego powodu na to zasługują¹².

Nakreślone w przedmowach postulaty programowe udało się redakcji zrealizować w dość dużym stopniu. Z analizy statystycznej wynika, że większość spośród ponad 650 omówień zamieszczonych w „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” (około 56 procent) dotyczyła wydawnictw z terenu Prus (Prus Królewskich i obszaru byłych Prus Książęcych): 180 pozycji pochodziło z Gdańska, 136 z Królewca, 35 z Elbląga i 14 z Torunia. W oparciu o te dane można więc sformułować tezę, że Gdańsk i Królewiec stanowiły główne węzły komunikacyjne w sieci powiązań naukowych w regionie.

Znacznie słabiej reprezentowane były ośrodki wydawnicze z pozostałych prowincji Rzeczypospolitej. Z Warszawy pochodziły 43 recenzowane pozycje, z całej Rzeczypospolitej (z wyłączeniem Prus Królewskich) 66 pozycji, co odpowiada około 10 procentom wszystkich recenzowanych wydawnictw. Wynik ten nie odpowiadał oczekiwaniom redakcji, która w przedmowie do drugiego rocznika skarżyła się na brak odpowiednich znajomości w Warszawie i w związku z tym trudny dostęp do informacji o bieżącej produkcji wydawniczej¹³.

Warto tu jednak zaznaczyć, że tak przedstawione dane statystyczne nie oddają w pełni rzeczywistego stanu rzeczy w odniesieniu do druków polskich — ich

¹¹ Por. H. Bömelburg, *Das Landesbewußtsein im Preußen königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, Tübingen 2005, s. 46.

¹² „Unser Plan bleibt derselbe, der er gewesen, die preußischen und polnischen Schriften zu unserm Hauptwerk zu machen, sodenn aber auch auswärtige Schriften, die es auf eine oder auf andere Art verdienen, nach Gelegenheit mitzunehmen”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”, XXV/1763, Bd. I, s. 210 (tłumaczenie własne).

¹³ Por. „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XXV/1763, Bd. I, s. 209.

faktyczny udział w ogóle recenzowanych wydawnictw był wyższy. Wynika to z jednej strony z trudności z identyfikacją miejsca wydania w przypadku 6 procent omówionych pozycji (wśród których znalazły się również wydawnictwa polskojęzyczne). Jeszcze większe znaczenie miał jednak fakt, że wiele druków polskiego oświecenia wydano poza granicami Rzeczypospolitej, przede wszystkim we Wrocławiu, w Lipsku i Dreźnie.

Wśród tekstów recenzowanych w „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” ważne miejsce zajmuje literatura polityczna, bardzo intensywnie rozwijająca się w czasach narastającego kryzysu politycznego. W sposób niemal sprawozdawczy, krótko i neutralnie omawiane są małe formy publicystyczne, dzisiaj w znacznej mierze już zapomniane. Jako przykład służyć mogą recenzowane w toruńskim czasopiśmie przemówienia propagujące propozycje naprawy Rzeczypospolitej, które ukazywały się drukiem krótko po zerwaniu sejmu nadzwyczajnego z 27 kwietnia 1761 roku. Ich autorami byli m.in. arcybiskup gnieźnieński Władysław Łubieński¹⁴, kanclerz wielki litewski książę Michał Fryderyk Czartoryski¹⁵ czy kasztelan wiślicki Roch Michał Jabłonowski¹⁶.

Dużo więcej uwagi redakcja poświęca literaturze publicystycznej najwyższych lotów recenzując na przykład bardzo skrupulatnie traktat Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie, albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*. Każda z jego czterech części doczekała się osobnego omówienia, a na tekst dotyczący pierwszej z nich przeznaczono aż 7 z 8 stron czasopisma (co zdarzało się niezmiernie rzadko i świadczyło niewątpliwie o wadze, jaką przypisywano temu dziełu)¹⁷. Tak obszerna, a przy tym jasna i rzeczowa, pozbawiona charakterystycznej dla Konarskiego metaforyki recenzja mogła z pewnością funkcjonować jako ‘Lektüreersatz’ czyli substytut lektury (ważny szczególnie dla potencjalnych czytelników z Prus Królewskich nieznających języka polskiego) dający możliwość choćby pobieżnego poznania jednego z najważniejszych oświeceniowych dyskursów politycznych Rzeczypospolitej. Zamieszczone w toruńskim czasopiśmie recenzje Konarskiego mają charakter wartościujący — oddają nastawioną na perswazję strukturę argumentacji i chwałą dzieło, choć trudno tu mówić o krytyce w jakiejś pogłębionej postaci. Traktat Konarskiego określany jest jako „książka napisana z dużą wnikliwością, mądrością i zapalem patriotycznym”¹⁸ oraz „praca zbawienna i użyteczna”¹⁹.

¹⁴ Por. tamże, X/1762, Bd. I, s. 85–87.

¹⁵ Por. tamże, X/1762, Bd. I, s. 87–88.

¹⁶ Por. tamże, XI/1762, Bd. I, s. 93–94.

¹⁷ Por. tamże, XXXI/1763, Bd. I, s. 257–263.

¹⁸ „dieses mit grosser Einsicht, Klugheit und Patriotischem Eifer geschriebene Buch”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XXXI/1763, Bd. I, s. 257 (tłumaczenie własne).

¹⁹ „heilsame[n] und nützliche[n] Arbeit”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XLIII/1763, Bd. I, s. 358 (tłumaczenie własne).

W roku 1764 w „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” ukazuje się również bardzo przychylna recenzja polemicznej wobec Konarskiego broszury *Myśli o niezawodnym utrzymaniu sejmów i liberi veto z projektami na konwokację autorstwa Wacława Rzewuskiego*²⁰. Redakcja referuje treść repliki Rzewuskiego, nie opowiada się jednak po żadnej ze stron. Obu autorów ocenia wysoko, przy czym kryteria tej oceny nie mają związku z kwestiami światopoglądowymi (tu redakcja programowo stara się zachować powściągliwość), ale odwołują się do podstawowych wartości oświeceniowych: krytycznego podejścia do problemu, umiejętności perswazji oraz zaangażowania na rzecz dobra publicznego. Warto na marginesie zaznaczyć, że toruński periodyk donosi również o osiągnięciach poetyckich obu autorów, *Odzie o mądrym królu* Konarskiego²¹ (redakcja informuje najpierw o ukazaniu się wersji oryginalnej, łacińskiej, a następnie o tłumaczeniu ody na język polski przez Marcina Eysymonta) oraz *Zabawkach wierszem polskim*²² Rzewuskiego.

Zainteresowanie redakcji bieżącą publicystyką jest odpowiedzią na potrzeby czytelników (chodzi tu w dużej mierze o elity mieszczańskie Prus Królewskich), dla których orientacja w sytuacji politycznej kraju stanowi kwestię kluczową. Od kondycji Rzeczypospolitej zależały bowiem losy prowincji, a te wydawały się w latach 60. bardzo niepewne. Pięcioletni okres wydawania „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” przypada na czas bezkrólewia i związane z nim wzmożone próby kwestionowania autonomii Prus Królewskich oraz na czasy elekcji Stanisława Augusta i jego pierwszych reform o charakterze unifikacyjnym i centralizacyjnym²³. Żeby sprostać wymaganiom odbiorców redakcja łamie niejednokrotnie konwencję gatunkową i (obok recenzji pism publicystycznych, mów pochwalnych na cześć nowego króla czy kazań dziękczynnych) prezentuje druki związane z bieżącymi wydarzeniami, które, jak sama przyznaje, w zasadzie nie powinny być przedmiotem omówienia w czasopiśmie recenzyjnym. Chodzi tu między innymi o akt elekcji Stanisława Augusta czy relację z ceremonii koronacji²⁴.

²⁰ Por. „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” X/1762, Bd. II, s. 73–76.

²¹ Por. tamże, XL/1765, Bd. II, s. 319.

²² Por. tamże, XIII/1762, Bd. I, s. 105–107.

²³ Jako wskaźnik zwiększającego się w latach 60. XVIII wieku zainteresowania bieżącą polityką wśród elit mieszczańskich Prus Królewskich można potraktować wzrastający stopniowo w tym okresie nakład innego toruńskiego periodyku, tygodnika informacyjno-ogłoszeniowego „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”. Według Jerzego Dygdały nakład ten w samym tylko roku koronacji Stanisława Augusta (1764) wzrósł ze 180 do 549 egzemplarzy, a w roku 1769 osiągnął rekordową liczbę 790 egzemplarzy. Por. J. Dygdała, *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”: problemy redakcji, zasięgu oddziaływania i profilu wydawniczego*, „Zapiski Historyczne” 1978, z. 3, s. 75–76.

²⁴ Szczegółowe omówienie publikowanych w „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” recenzji tekstów związanych z koronacją Stanisława Augusta (m.in. krótkich form dramatycznych, poezji, przemówień, kazań), na które tutaj zabrakło miejsca, znaleźć można w artykule: K. Chlewicka,

Redakcja przekracza również normy gatunkowe w innej kwestii, odstępując od kluczowego dla czasopism recenzyjnych wymogu aktualności i omawiając starsze wydawnictwa polskie, zasługujące jej zdaniem na uwagę mimo upływu wielu lat od ich ukazania się. Recenzje tych druków, zazwyczaj krótkie i rzeczowe, zawierają bardzo różnorodne próby legitymizacji takiej praktyki. Wydany równo dwieście lat wcześniej dialog polemiczny Stanisława Orzechowskiego *Rozmowa albo Dyjalog około egzekucyjnej Polskiej Korony* (1563)²⁵ zasługuje według redakcji na spóźnione omówienie jako rzadkość w piśmiennictwie polskim. Równie starą publikację Stanisława Grzepskiego *Geometria To iest Miernicka Nauka po polsku krótko napisana* z roku 1566²⁶ redakcja przywołuje natomiast z powodu jej prekursorskiego charakteru, uznając ją za pierwszą polską książkę techniczną. *Gospodarstwo* Anzelma Gostomskiego, podręcznik gospodarowania dla właściciela folwarku pańszczyźnianego z roku 1588²⁷ zostaje omówiony ze względu na swoją popularność, szczególnie w XVII w. (w tym czasie wznawiany jest dwukrotnie, kolejnych wydań doczeka się jeszcze w wieku XIX i XX). Zupełnie odwrotnie ma się rzecz w przypadku *Herbów Królestwa Polskiego* Jana Aleksandra Gorczyzna, gdzie powodem recenzji i niejako wydobycia na światło dzienne jest fakt, że wydane w roku 1653 dzieło przeszło dotychczas niezauważone²⁸.

W uzasadnieniach tych, ale również w wielu innych komentarzach widać starania redakcji o przypomnienie, wyeksponowanie, w niektórych przypadkach wręcz o rejestrację niezauważonych dotąd druków dyskursu naukowego i literackiego Rzeczypospolitej. Ciekawym przykładem może być tutaj recenzja czasopisma „Polnischer Büchersaal” wydanego w roku 1756 we Wrocławiu przez Jana Daniela Janockiego, prefekta biblioteki Załuskich. Chodzi tu o prawdziwą efemerydę (ukazał się tylko jeden 62-stronicowy zeszyt) o bardzo interesującej zawartości, zawierającą teksty poświęcone życiu i twórczości polskich pisarzy, uczonych i mecenasów. Redakcja toruńskiego periodyku omawia treść tego pisma bardzo skrupulatnie w obawie, że rzecz tak rzadka mogłaby popaść w zapomnienie, artykułując przy tym bardzo wyraźnie życzenie, żeby to wartościowe dla kultury polskiej przedsięwzięcie było przez Janockiego kontynuowane²⁹. Bardzo cennym tekstem jest również recenzja tygodnika „Der Rathgeber”, pierwszego warszawskiego czasopisma moralnego w języku niemieckim wydawanego przez Jerzego Berenta w roku 1761³⁰.

Das literarische Echo der Thronbesteigung Stanislaw August Poniatowskis anhand der Besprechungen in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen”, [w:] Wo seit jeher zwei Herzen schalgen. Toruń/Thorn als Gegenstand germanistischer Untersuchungen, red. E. Grotek, Toruń 2014, s. 35–54.

²⁵ Por. “Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XLVII/1763, Bd. I, s. 386–388.

²⁶ Por. tamże, III/1766, Bd. III, s. 85–87.

²⁷ Por. tamże, XXXVI/1763, Bd. I, s. 300–301.

²⁸ Por. tamże, XXVIII/1763, Bd. I, s. 233–235.

²⁹ Por. tamże, XL/1763, Bd. I, s. 330.

³⁰ Pierwszym warszawskim czasopismem moralnym w języku polskim był „Patryota polski” wydawany przez Tobiаса Bauchа również w roku 1761.

Prawdopodobnie żaden z 19 numerów pisma nie zachował się do czasów obecnych³¹. Toruńska recenzja (obszerna i skrupulatna, a przy tym bardzo krytyczna) jest zatem jednym z niewielu śladów istnienia tego periodyku³².

Mimo wspomnianych wcześniej utyskiwań redakcji na brak kontaktów w Warszawie wydaje się jednak, że miała ona dość dobrą orientację w polskim życiu literackim i naukowym. Recenzenci wykorzystują niemal każdą okazję, żeby nawiązać do przełomowych inicjatyw czy też mecenasów, pionierów polskiego oświecenia, nierzadko przy tym wpadając w ton panegiryczny. W toruńskim czasopiśmie wyraźnie widać troskę o budowę pozytywnego wizerunku Rzeczypospolitej.

Instytucją życia kulturalnego, do której „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” odwołują się bardzo często, jest partycypująca w wielu inicjatywach wydawniczych Biblioteka Załuskich. Obok braci Załuskich mocno eksponowany jest książę Józef Aleksander Jabłonowski — zarówno jako autor, jak i mecenas. W części doniesień ze świata nauki redakcja relacjonuje też losy jego fundacji naukowej, poczynsz od przeniesienia fundacji z Warszawy do Gdańska aż do konfliktu księcia Jabłonowskiego z Gdańskim Towarzystwem Przyrodniczym. Postacią często przywoływaną jest również niezwykle zasłużony dla kultury polskiej Saksończyk Wawrzyniec Mitzler de Kolof. Redakcja omawia między innymi jego przekład pierwszego rocznika „Monitora” na język niemiecki³³. Natomiast recenzję wydawanych przez niego kronik polskich *Historiarum Poloniae* kończy wyrażając nadzieję na szybkie wydanie kolejnego tomu oraz kierując bezpośrednie życzenia zdrowia i wytrwałości do de Kolofa, który w tym czasie pracuje nad kilkoma przedsięwzięciami wydawniczymi równocześnie³⁴. Przykłady można by tu mnożyć. Warto może jeszcze wspomnieć omówienie *Orationes* Franciszka Bohomolca, zaopatrzone w wykaz jego dzieł w języku polskim i łacińskim oraz następującą charakterystykę słynnego jezuitę:

Ojciec Bohomolec jest jednym z tych, którzy najbardziej się starają, żeby w Polsce w kolegiach jego zakonu znowu zaprowadzić czystość języka łacińskiego i przegnać panoszący się w nim barbaryzm. Wystarczy przeczytać te mowy, żeby od razu zobaczyć, jak daleko sięga jego umiejętność w tym względzie i co jeszcze jest w stanie osiągnąć³⁵.

³¹ Por. J. Rudnicka, *W poszukiwaniu starych czasopism*, „Pamiętnik Literacki” t. 49: 1958, nr 4, s. 506.

³² Por. „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” V/1762, Bd. I, s. 45–46.

³³ Por. tamże, XV/1766, Bd. III, s. 113–115.

³⁴ Por. tamże, IX/1762, Bd. I, s. 77.

³⁵ „Der P.[ater] Bohomolec ist einer von denen, die sich am meisten bemühen, in Polen in den Collegien seines Ordens die Reinigkeit der Lateinischen Sprache wieder einzuführen, und den so stark eingerißenen Barbarismus daraus zu verbannen. Man darf nur diese Reden durchlesen, so wird man gleich sehen, wie weit sich seine Fähigkeit in diesem Stück erstrecke, und wie weit er es noch zu bringen im Stande sey”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XLIV/1763, Bd. I, 362 (tłumaczenie własne).

Na uwagę zasługuje stosunek redakcji „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” do szeroko pojętych kwestii językowych. Autorzy toruńskiego pisma wyraźnie hołdują oświeceniowym dążeniom do doskonalenia języka, posługując się staranną niemieczyzną, dbając o gramatyczną i stylistyczną poprawność swoich wypowiedzi. Zwracają też uwagę na stronę językową omawianych pozycji, również na błędy drukarskie, które nie są w tym czasie, sądząc po redakcyjnych komentarzach, rzadkością. W parze z wysokim poziomem językowym czasopisma idzie troska o jego elegancką szatę graficzną i dobrą jakość druku.

Równocześnie z analizy „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” wyłania się wizerunek recenzentów (trudno powiedzieć, o jakie osoby w konkretnych przypadkach chodzi, bo omówienia są anonimowe³⁶), którzy nie tylko bardzo dobrze posługują się językiem polskim (na to wskazywałyby już sam fakt omawiania dzieł polskojęzycznych), ale uważają się za znawców polszczyzny czy też stoją wręcz na straży poprawności językowej. Świadczą o tym bardzo nieraz szczegółowe sądy dotyczące językowej i stylistycznej strony polskich tekstów. Oceniając dzieła napisane po polsku recenzenci piętnują obce naleciałości, ornamentykę, rubaszne wyrażenia, doceniają natomiast prostotę i jasny wywód, przy czym pochwała implikuje nierzadko krytykę. Chwalone są na przykład przemówienia, które „napisano w sposób czysty, bez makaronizmów”³⁷ albo kazania, w których ku zadowoleniu redakcji nie spotyka się „owego swawolnego humoru [...], w którym polscy mówcy zazwyczaj znajdują swoje upodobanie, godząc w zasady dobrego smaku”³⁸. Redakcja ma również świadomość konieczności rozwijania i unowocześniania języka. Recenzja wspomnianego już dzieła *Geometria To iest Miernicka Nauka po polsku krótko napisana* Stanisława Grzepskiego z roku 1566 zwraca uwagę na pionierski, również językowy, charakter tej pracy, pierwszej w ogóle z tej dziedziny w języku polskim³⁹.

Ciekawym materiałem do analizy są w tym kontekście omówienia tłumaczeń tekstów niemieckich i łacińskich na język polski. Nierzadko obserwować można, z jaką akrybią recenzent podchodzi do sprawy biorąc pod lupę pojedyncze zdania i oceniając je pod kątem adekwatności tłumaczenia oraz cytując je potem w recenzji – jak w przypadku tłumaczenia z języka niemieckiego powieści *Przypadki Schwedzkiej Hrabini G**** Christiana Fürchtegotta Gellerta. Według omówienia

³⁶ Bardzo dobrą znajomością języka polskiego mógł się wykazać z pewnością Johann Daniel Hoffmann, konrektor i lektor języka polskiego w gimnazjum elbląskim, stąd można przypuszczać, że przynajmniej część recenzji tekstów w języku polskim wyszła spod jego pióra.

³⁷ „in einer reinen Schreibart ohne Macaronismen”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” XXVIII St., 1765, Bd. II, s. 223 (tłumaczenie własne).

³⁸ „den spielenden Witz [...], an dem sonst die Polnischen Redner, zum Nachtheil des guten Geschmacks, ihr Vergnügen [...] finden”, „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” V St., Bd. III, s. 38 (tłumaczenie własne).

³⁹ Por. „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” III/1766, Bd. III, s. 87.

zamieszczonego w „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” przekład ten (autorstwa Andrzeja Kurnatowskiego) ogólnie rzecz biorąc wypada nieźle, jednak znaleźć w nim można miejsca tłumaczone zbyt pośpiesznie, a przez to niedbale⁴⁰. Bardzo dobrze zostają natomiast ocenione tłumaczenia literatury antycznej w wykonaniu Józefa Epifanego Minasowicza. Jego przekład poezji Auzoniusza (drugie wydanie z roku 1765 zatytułowane *Epigrammata, nagrobki i edyllia wybrane*) skłania nawet redakcję do ogólniejszych refleksji na temat polszczyzny jako języka, który w szczególny sposób nadaje się do tłumaczeń z łaciny⁴¹.

Podsumowując, analiza „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” pozwala na uchwycenie najważniejszych XVIII-wiecznych dyskursów politycznych, naukowych i literackich w Rzeczypospolitej. Redaktorzy pisma przekaz informacji o piśmiennictwie polskim umieścili w postulatach programowych, a realizując go zrecenzowali szereg kluczowych wydawnictw polskiego oświecenia. Charakter wielu recenzji — duża ich część jest obszerna i niezwykle skrupulatna, wzbogacona o dodatkowe treści, utrzymana w tonie pochwalnym — wskazuje na cele przyświecające redakcji: umożliwienie czytelnikom orientacji w zmianach zachodzących w życiu kulturalnym i politycznym Rzeczypospolitej, budowę jej pozytywnego wizerunku, kibicowanie reformom okresu stanisławowskiego.

Równocześnie należy podkreślić, że „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” są czasopismem recenzyjnym *sensu stricto*, a tym samym przykładem pełnej adaptacji tego gatunku prasowego z Niemiec. Toruńskie czasopismo jest również periodykiem egzemplarycznym dla rynku prasowego Prus Królewskich, gdzie rozwój prasy przebiegał w XVIII wieku bardziej dynamicznie niż na pozostałych terenach Rzeczypospolitej. Podobnie jak inne wydawnictwa periodyczne z tego terenu stanowi ważną i wartą uwagi (choć dotychczas w badaniach nad historią prasy niejednokrotnie pomijaną czy marginalizowaną⁴²) część dziejów prasy Rzeczypospolitej.

⁴⁰ Por. tamże, IX/1766, Bd. III, s. 67–69.

⁴¹ Por. tamże, XLVII/1765, Bd. II, s. 370.

⁴² Mimo że gazety i czasopisma z obszaru Prus Królewskich stanowiły ok. 25 procent produkcji prasowej na terenie Rzeczypospolitej w XVIII wieku, periodyki te bywają całkowicie pomijane lub marginalizowane w studiach z zakresu historii prasy (również w tych bardzo szeroko zakrojonych czy też najnowszych). Część z nich nie doczekała się nawet rejestracji bibliograficznej. Por. K. Chlewicka, *Prasa Prus Królewskich w XVIII wieku — problemy recepcji w dotychczasowej historiografii i perspektywy badawcze*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 2, s. 5–20.

Bibliografia

- Bömelburg H., *Das Landesbewußtsein im Preußen königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, Tübingen 2005, s. 39–60.
- Chlewicka K., *Das literarische Echo der Thronbesteigung Stanislaw August Poniatowskis anhand der Besprechungen in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen“*, [w:] *Wo seit jeher zwei Herzen schalgen. Toruń/Thorn als Gegenstand germanistischer Untersuchungen*, red. E. Grotek, Toruń 2014, s. 35–54.
- Chlewicka K., *Ein gelehrtes Netzwerk im Spiegel der Presse. Das Journal „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen“ (1762–1766) über die Danziger Naturforschende Gesellschaft*, „*Studia Germanica Gedanensia*“ t. 31: 2014, s. 278–288.
- Chlewicka K., *„Es ist eben gefährlich ein Schriftsteller als ein Journalist zu werden“: über die Maßstäbe des angemessenen Rezensierens in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen“ (1762–1766)*, [w:] *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit*, red. J. Kodzik, A. Mikołajewska, Bremen 2019, s. 319–331.
- Chlewicka K., *Prasa Prus Królewskich w XVIII wieku — problemy recepcji w dotychczasowej historiografii i perspektywy badawcze*, „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*“ 2016, z. 2, s. 5–20.
- Chlewicka K., *Presse als Indikator regionaler Kommunikationsstrukturen: das Journal „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen“ (1762–1766) im preussisch-polnischen Kulturraum*, [w:] *Hybride Identitäten in den preussisch-polnischen Stadtkulturen der Aufklärung: Studien zur Aufklärungsdiffusion zwischen Stadt und Land, zur Identitätsbildung und zum Kulturaustausch in regionalen und internationalen Kommunikationsnetzwerken*, red. J. Kodzik, W. Zientara, Bremen 2016, s. 53–64.
- Chlewicka K., *Die Rezeption der Danziger Zeitschriften in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen“ (1762–1766)*, „*Studia Germanica Gedanensia*“ t. 27: 2012, s. 295–310.
- Dygdała J., *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen“: problemy redakcji, zasięgu oddziaływania i profilu wydawniczego*, „*Zapiski Historyczne*” 1978, z. 3, s. 67–87.
- Habel T., *Gelehrte Journale und Zeitungen der Aufklärung. Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionszeitschriften des 18. Jahrhunderts*, Bremen 2007.
- Jacoby D., *Willamov, Johann Gottlieb*, „*Allgemeine Deutsche Biographie*” t. 43: 1898, s. 249–251.
- Małecki J., *Jan Daniel Hoffmann*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, s. 570–571.
- Mocarski Z., *Gottfried Centner*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 228–229.
- Mocarski Z., *Książka w Toruniu*, Toruń 1934.
- Mrozowska K., *Jan Michał Hube*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, s. 67–69.
- Rudnicka J., *W poszukiwaniu starych czasopism*, „*Pamiętnik Literacki*” t. 49: 1958, nr 4, s. 503–521.

- Salmonowicz S., *Gazety i periodyki toruńskie w XVIII w.*, [w:] tegoż, *Toruń w czasach baroku i oświecenia. Szkice z dziejów kultury Torunia XVII–XVIII wieku*, Toruń 1982, s. 118–146.
- Salmonowicz S., *Jan Albin Kries*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, s. 308.
- Salmonowicz S., *Jan Jakub Netzker*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, s. 681.
- Salmonowicz S., *Lata toruńskie poety z Morąga Johann Gottlieba Willamowa (1726–1777)*, [w:] tegoż, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992, s. 121–128.
- Salmonowicz S., *Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII w.*, „Rocznik Toruński” t. XI: 1976, s. 215–227.
- Staszewski S., *Towarzystwa naukowe w Gdańsku, Toruniu i Elblągu w XVIII w.*, „Zapiski Historyczne” 1965, z. 3–4, s. 23–24.
- Szczerbowska-Prusevicius K., *Die Rezeption des polnischen Schrifttums im Königlichen Preußen am Beispiel der deutschsprachigen Zeitschrift “Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”*, [w:] *Wschód — Zachód. Dialog kultur. Studien zur Sprache und Literatur*, red. M. Smolińska, B. Widawska, Słupsk 2010, s. 167–175.
- Wodniak K., *Tematyka literacka na łamach „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” (1762–1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu*, [w:] *Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku*, red. B. Woźniczka-Paruzel, Toruń 1999, s. 41–68.